

Н. М. Ільїна

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ ТА ОБДАРОВАНОСТІ

Навчальний посібник

Суми
Університетська книга
2018

УДК 159.928
ББК 88.45я73
І-45

Рекомендовано до друку вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Протокол № 4 від 25 жовтня 2017 року

Наукові рецензенти:

Яланська С.П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Поліщук С.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка»

Ільїна Н.М.

І-45 Психологія творчості та обдарованості: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2018. 227 с.

ISBN 978-966-680-837-3

У посібнику проаналізовано основні проблеми психології творчості (роль психічних процесів у творчій діяльності, особливості творчої особистості, мотиви творчості, бар'єри творчості, вплив творчості на здоров'я людини тощо) та обдарованості (проблеми обдарованих дітей, гендерні стереотипи в підході до обдарованості, діти з особливими потребами тощо). Посібник складено на основі узагальненого досвіду викладання дисципліни «Психологія творчості та обдарованості» у вищому навчальному закладі.

Для студентів вищих навчальних закладів, учителів, вихователів та читачів, яких цікавлять проблеми психології творчості та обдарованості.

УДК 159.928

ББК 88.45я73

© Ільїна Н.М., 2018
© ТОВ «ВТД “Університетська книга”», 2018

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Модуль I. Вступ до психології творчості.....	7
Тема 1. Предмет психології творчості. Фізіологічні механізми творчості.....	7
1.1. Предмет, функції і завдання психології творчості.....	8
1.2. Місце психології творчості в системі психологічного знання.....	12
1.3. Методи психології творчості.....	14
1.4. Психофізіологічні механізми творчості.....	18
Тема 2. Історія розвитку психології творчості.....	22
2.1. Психологічні теорії творчості в західній психології.....	22
2.2. Теорії творчості в дорадянський і радянській період.....	27
2.3. Психологічні теорії творчості в українській психології.....	30
Тема 3. Психологічна характеристика здібностей.....	35
3.1. Загальна характеристика здібностей.....	35
3.2. Природа здібностей.....	38
3.3. Рівні здібностей.....	41
3.4. Творчі здібності та їх розвиток.....	45
<i>Завдання для тематичного контролю та самоконтролю.....</i>	<i>48</i>
<i>Список літератури до модуля.....</i>	<i>51</i>
Модуль II. Психологія творчого процесу та творчої особистості.....	54
Тема 4. Психологічна характеристика творчості.....	54
4.1. Класифікація й види творчості.....	54
4.2. Структура творчого процесу.....	61
4.3. Механізм творчості.....	63
Тема 5. Творчість та психічні процеси.....	67
5.1. Психологія творчого інтелекту.....	67
5.2. Психологія творчого мислення.....	72
5.3. Роль уяви в творчому процесі.....	74
5.4. Вплив емоційно-почуттєвої сфери на творчість особистості.....	78
5.5. Творчість із позицій несвідомого.....	81
Тема 6. Психологія творчої особистості.....	87
6.1. Творчий потенціал особистості.....	87
6.2. Креативність у структурі особистості.....	90

6.3. Типологія творчих особистостей.....	93
6.4 Особливості творчих особистостей.....	95
6.5. Мотивація творчої особистості.....	99
6.6. Бар'єри творчості.....	104
6.7. Творчість в умовах кризових переживань особистості.....	107
6.8. Психологічна характеристика творчості педагога.....	112
6.9. Творчість і здоров'я особистості.....	116
Тема 7. Творча діяльність особистості на різних етапах онтогенезу.....	124
7.1. Особливості творчості дошкільника.....	125
7.2. Мовленнєві здібності й словотворчість у дошкільному віці.....	128
7.3. Особливості творчості молодшого школяра.....	130
7.4. Характеристика підліткової та юнацької літературної творчості.....	132
7.5. Творчість у вік молодості та в середньому віці.....	135
7.6. Творчість у літньому віці.....	138
<i>Завдання для тематичного контролю та самоконтролю.....</i>	<i>141</i>
<i>Список літератури до модуля.....</i>	<i>145</i>
Модуль III. Психологія обдарованості.....	147
Тема 8. Загальні питання психології обдарованості.....	147
8.1. Предмет і завдання психології обдарованості.....	147
8.2. Генеза обдарованості.....	151
Тема 9. Психологічна характеристика обдарованості.....	154
9.1. Класифікація видів обдарованості.....	154
9.2. Види обдарованості та їх діагностика.....	159
9.3. Духовна обдарованість.....	165
9.4. Психологічні особливості обдарованих дітей та їх типологія.....	170
9.5. Гендерні стереотипи в підході до обдарованості.....	174
9.6. Проблеми обдарованих дітей.....	179
Тема 10. Обдарованість та процес соціалізації.....	181
10.1. Обдаровані діти з особливими потребами.....	181
<i>Завдання для тематичного контролю та самоконтролю.....</i>	<i>186</i>
<i>Список літератури до модуля.....</i>	<i>190</i>
Ключ до тестових технологій.....	192
Питання до екзамену.....	193
Список літератури.....	195

ПЕРЕДМОВА

Психологія творчості та обдарованості як галузь наукового знання сформувалася наприкінці ХХ – початку ХХІ століття у зв'язку з кардинальними змінами, які відбулися як в соціально-економічній сфері, так і в ментальності людей. Радянська ідеологічна машина чітко вибудовувала модель «людини-гвинтика», бездумного виконавця. Її руйнування сприяло виникненню інших пріоритетів: цінною стала модель «людини-творця».

Пильну увагу проблематика творчості, обдарованості привертає в суспільстві в кризові епохи, коли необхідно шукати шляхи соціально-економічного «прориву», розвивати нові технології, що характерне для сьогодення України, бо вона знаходиться на перехідному етапі соціального розвитку, в період економічної кризи й реорганізації. Перед суспільством стоїть безліч завдань, для вирішення яких необхідний тільки творчий підхід. Система освіти потребує «капітального ремонту»; зростає злочинність; інші сфери людського життя – такі як охорона здоров'я, сімейні, міжнаціональні відносини – складаються з проблем, які здаються нездоланими. Очевидно, що прогрес усіх галузей людського життя неможливий без творчо обдарованих особистостей, які здатні активно перетворювати світ, змінювати його на краще. До того ж, навколишній світ стає динамічнішим і щоб вижити в цьому стрімкому та мінливому світі, необхідно самому постійно змінюватися, знаходити щось нове, нетривіальне. Тому проблематика творчості, творчої особистості, творчих здібностей, обдарованості стає особливо актуальною, бо вихід країни з усіх негараздів можливий за наявності яскравих креативних особистостей, здатних на нестандартні рішення.

Завдяки переорієнтації української системи освіти на особистісно-зорієнтовану, відзначається значне підвищення інтересу до творчості, обдарованості взагалі і до творчих, обдарованих дітей, зокрема. Не секрет, що тривалий час система освіти, починаючи з пропедевтичної ланки, була орієнтована на «середнього» вихованця. Діти, які виходили за межі «середнячків», не привертали до себе спеціальної уваги. Створення інноваційних навчальних закладів сприяло тому, що стала можливою зміна ставлення до дітей з неординарними здібностями і, певною мірою, забезпечення всебічного розвитку обдарованих учнів.

Раннє виявлення, навчання й виховання обдарованих і талановитих дітей становить одне з головних завдань удосконалення системи освіти. Однак недостатній психологічний рівень підготовки педагогів для роботи з

дітьми, які виявляють нестандартність у поведінці, мисленні, призводить до неадекватної оцінки їхніх особистісних якостей і всієї їх діяльності. Експерименти, проведені в багатьох країнах світу, переконливо довели, наскільки складно перебудувати систему освіти, змінити ставлення педагога до творчої, обдарованої дитини, зняти бар'єри, блоки тощо. Тому пропонується вашій увазі книга допоможе глибше зрозуміти особливості творчої, обдарованої особистості, мотиви її діяльності, проблеми тощо.

Навчальний посібник є теоретичним узагальненням інформаційного масиву з проблеми творчості та обдарованості, а також авторське бачення викладання предмету «Психологія творчості та обдарованості», власні спостереження автора.

Посібник містить три модулі. У першому модулі аналізуються загальні питання психології творчості, її найбільш популярні теорії, подається характеристика здібностей. Другий модуль зорієнтований на вивчення психологічної характеристики творчості (види, структура, механізми творчості), ролі психічних процесів у творчості, особливостей творчої особистості. Третій модуль присвячений характеристиці психології обдарованості та обдарованої особистості. У кінці кожного модуля пропонуються завдання для тематичного контролю та самоконтролю.

Навчальний посібник призначений насамперед для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, а також психологів, батьків і тих, кого цікавлять проблеми психології творчості та обдарованості.

Змістовий модуль 1

ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ

Відомий австрійський письменник Стефан Цвейг у своїй промові «Смисл і краса рукописів», виголошеній на книжковій виставці у Лондоні, зазначив: «Із безлічі нерозв'язних таємниць світу найглибшою і потаємною є таємниця творчості. Тут природа не терпить підслуховування. Ніколи вона не дозволяє підглянути останній акт творіння: ні те, як виникла земля, ні те, як виникла маленька квітка, ні те, як зароджується вірш і людина. Тут вона безжально, без жодної поблажливості опускає завісу. Навіть поет чи композитор – той, хто сам переживає процес поетичної, музичної творчості, – не зможе згодом роз'яснити таємницю свого натхнення. Як тільки творіння завершено, художник вже нічого не може сказати про його виникнення, про його зростання і становлення; ніколи або майже ніколи він не зможе пояснити, як з його піднесених почуттів народився той чи інший чарівний рядок або з окремих звуків – мелодія, які потім звучать століття» [494].

Привідкрити таємницю феномену творчості, зрозуміти її сутність, механізми, мотиви тощо намагається, зокрема, психологія творчості.

Тема 1. Предмет психології творчості. Фізіологічні механізми творчості

- 1.1. Предмет, функції і завдання психології творчості.
- 1.2. Місце психології творчості в системі психологічного знання.
- 1.3. Методи психології творчості.
- 1.4. Фізіологічні механізми творчості.

Ключові поняття до теми: *аналіз продуктів діяльності, біографічний метод, внутрішній світ особистості, диференційна психологія, домінантність півкуль, загальна психологія, латералізація, психологія особистості, психологія творчості, пристосування, статевий диморфізм, творчість, тест, функціональна асиметрія головного мозку.*

1.1. Предмет, функції і завдання психології творчості

*Є тільки одне щастя – творити.
Лише той живий, хто творить.
Інші – це тіні, що блукають по землі,
чужі життю. Усі радості життя –
радості творчі ...*

Р. Роллан

Психологія творчості – це галузь психологічної науки, що вивчає джерела, умови, прояви творчої активності особистості та колективу, а також структуру діяльності, спрямовану на створення нового, оригінального в різних сферах людської діяльності [499]. Ця галузь психології узагальнює теоретичні та експериментальні дослідження творчості, вивчає загальні психологічні закономірності будови, регуляції й розвитку творчої діяльності, а також особливості творчої особистості, природу творчих здібностей та шляхи їх розвитку.

Об'єктом психології творчості є *творча діяльність*, а предметом – *внутрішній світ особистості*, бо творцем є конкретна людина зі своїми неповторними індивідуальними особливостями (здібностями, мотивами, потребами, знаннями, емоційно-вольовою сферою тощо).

Творчість – це специфічна видова особливість людини, яка кардинально відрізняє її від тваринного світу. Американський антрополог Д. Морріс у документальному фільмі «Тварина на ім'я Людина» експериментально довів цю відмінність. У сусідніх кімнатах знаходилися дитина 3–4-х років та дитинча мавпи. Перед кожним поклали папір та маркери – «знаряддя для творчості». Через деякий час «художники» почали малювати кола, майже ідентичні за розміром і розташуванням. Дитина, трохи поміркувавши, до кола домалювала лінії і вийшло сонечко, а мавпеня у сусідній кімнаті продовжувало автоматично рухати пензлем по колу. Цей експеримент показав, що в людини від природи закладена творча здатність по-своєму відображати навколишній світ [266].

Творчість є одним із найскладніших феноменів людського життя, тому її надзвичайно важко визначити. Праця вчителя і художника, науковця і робітника, і навіть винахідливість злочинця, – все це творчість. Тільки творчість своєрідна. Тому дослідники в сфері психології творчості стикаються з певними труднощами, зумовленими суб'єктивністю процесів. Складність явища полягає і в тому, що до цього часу не існує сутнісного визначення творчості. Наприклад, творчість у широкому значенні розуміється як акти творення в світі живої та неживої природи, а також творення нового в людській діяльності (Я. Пономарьов, П. Енгельмейер та ін.). Згідно з С. Рубінштейном, – це діяльність, «яка створює щось нове, оригінальне, що потім входить не тільки в історію розвитку самого творця,

а й в історію науки, мистецтва тощо» [498]. За О. Киричуком, творчість – це відкриття себе, самовираження власного Я, самореалізація [298].

Узагальнюючи різноманітні визначення творчості, П. Симонов репрезентує формулювання, яке найбільш часто цитується в науковій літературі: *творчість* – це діяльність, що породжує щось якісно нове, яке відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю [384]. Хоча творчою можна назвати будь-яку діяльність, в результаті якої створюється щось якісно нове. Проте чітких меж між творчістю і звичайною діяльністю немає, і це визнають багато психологів. Вірніше, вони можуть визначитися, проте лише суб'єктивно.

О. Савенков констатує, що спроба визначити, що є новим, також становить певну наукову проблему: нове – це нові елементи і тільки оригінальні ідеї? Нове – це незвичне поєднання відомих частин? Нове – це істотне вдосконалення старого, унаслідок чого воно зміниться до невпізнанності? Наприклад, літаки, автомобілі початку ХХ ст. істотно відрізняються від аналогічних технічних конструкцій початку ХХІ ст. Чернець Грегор Мендель відкрив закон генетики, проте ніхто з його сучасників не звернув на це уваги. Минуло 35 років, і ці закони, незалежно один від одного, «перевідкрили» інші вчені. Виникає запитання, чи можна вважати послідовників Г. Менделя творцями, оскільки вони відкривали вже відоме? [372].

Будь-який вид творчої діяльності передбачає використання вже існуючих зразків предметів культури. Жоден художник не створює з нічого. Він використовує різні форми світу, що його оточують, знання, засвоєні під час навчання та життєвого досвіду. Саме творча діяльність наших попередників і сучасників лежить в основі матеріального та духовного виробництва, тобто нове завжди з'являється в надрах старого. З іншого боку, щоб створити щось нове, необхідна певна внутрішня робота, іноді болісна, бо треба змінити стійкі стереотипні установки, стереотипи мислення, поведінки, способів реагування. Результатом такої внутрішньої діяльності, з одного боку, є поява нового продукту, а з іншого, – створення нового в собі. Хоча це може бути не для всіх очевидним результатом творчості, проте він є її важливою умовою і передумовою [174].

В. Андреев, визначаючи творчість як вид специфічної людської діяльності, виокремив низку ознак, які, на його думку, характеризують її як цілісний процес:

- наявність протиріч у проблемній ситуації чи творчому завданні;
- соціальна й особистісна значущість її результатів.

Вони мають становити інтерес не тільки для того, хто їх отримав, а й для інших людей. Якщо продукт діяльності має цінність для його творця, то він має індивідуальну значущість. Суспільна цінність творчих результатів визначається тим, яка їх роль у розвитку певних сфер людського буття. Непоодинокі випадки, коли це з'ясовується згодом. Відомо, що багато

видатних творців протягом життя страждали від нерозуміння сучасниками їхньої творчості. Однак, урешті-решт, історія ставить все на свої місця, і справді творчі досягнення рано чи пізно отримують загальне визнання.

Практична та теоретична цінність результатів творчості, їх корисність, ефективність, вплив на суспільство залежать не тільки від їх сутності, а й від того, як суспільство їх використовує. Творчість інженерів здатна призвести до наслідків, що можуть мати як корисний, так і шкідливий характер. Наукові відкриття (наприклад, у галузі ядерної енергетики) можуть використовуватися як в інтересах суспільства, так і всупереч їм;

- наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) передумов, умов для творчості;

- наявність суб'єктивних (особистісних якостей – знань, умінь, позитивної мотивації, творчих здібностей) передумов для творчості;

- новизна й оригінальність процесу чи результату. І не просто новизна, а якісна новизна, пов'язана з оригінальністю, своєрідністю, несхожістю на все, що існувало досі. Чим більше якісно нового має творчий результат, тим вищим є рівень творчості. Новизна може бути об'єктивною і суб'єктивною. Об'єктивна новизна припускає, що результат є новим для людства, що в історії суспільства він отриманий уперше. Суб'єктивна новизна має індивідуально-психологічний характер. Отриманий суб'єктом результат є новим для нього, бо насправді повторює вже відоме іншим людям. Діяльність вважається творчою, якщо її результат має хоча б суб'єктивну новизну. В. Андрєєв зазначає, якщо з цих критеріїв виключити хоча б один, то творча діяльність або не відбудеться, або її не можна назвати творчою діяльністю [19].

Функції психології творчості

З точки зору використання творчості на практиці, розрізняють такі її функції:

1) *пізнання*. Творчість має освітню цінність, є джерелом нових знань і вражень. Це і активність людини, спрямована «на пізнання і перетворення навколишнього світу і себе у ньому, шляхом створення нових продуктів матеріальної та духовної суспільної цінності» [317];

2) *приспосовування людини до різноманітного й мінливого світу, що забезпечує її виживання та розвиток*. При цьому йдеться не тільки про зовнішній, об'єктивний, а й про внутрішній, суб'єктивний світ людини, в усьому розмаїтті її переживань, психічних станів, настроїв, емоцій, фантазій, вольових актів тощо;

3) *розвитку пізнавальних психічних процесів* (завдяки розвитку мислення, розширюються межі пізнання, уяви – створюються нові образи тощо);

4) *джерело діагностичного матеріалу*. Так, З. Фройд аналізував не тільки твори мистецтва, а й особистості їх творців. У своїх творах він аналізує не тільки творчість Достоєвського, Мікеланджело, да Вінчі та інших, а й їхню сімейну історію, особливості характерів, намагається розкрити природу їх таланту тощо [300];

5) *засіб витіснення негативних переживань* (у творчості закладений могутній зцілюючий потенціал, який наразі широко використовується в арт-терапії);

6) *самопізнання і самовизначення*;

7) *навчання працювати в групі* (у разі спільних занять);

8) *прийняття себе і підвищення самооцінки* (у разі задоволення результатами творчості).

Завдання психології творчості та обдарованості (за В. Моляком):

1) основні завдання:

- вивчення інтелектуального, емоційного та творчого потенціалу людини;

- вивчення творчої свідомості та творчої поведінки;

- вивчення творчого здоров'я людини;

- вивчення інформаційної психологічної безпеки творчої особистості і творчих процесів;

- вивчення можливості стимулювання творчої діяльності без серйозних шкідливих наслідків для здоров'я;

2) додаткові завдання:

- з'ясування сутності творчості, закономірностей і психологічних механізмів творчості та обдарованості;

- визначення місця обдарованої особистості в енергоінформаційному психічному полі;

- індивідуальні особливості творців, вікова динаміка творчості;

- умови для розвитку творчих здібностей особистості;

- розробка основних напрямів практичної роботи з підростаючою особистістю щодо розвитку її творчих здібностей тощо;

3) специфічні завдання [498]:

- вивчення ролі уяви, мислення, інтуїції, натхнення, надситуативної активності;

- вивчення впливів, що чиняться на особистість;

- інтеграція особистості в творчий колектив;

- визначення чинників, здатних стимулювати творчу активність (групова дискусія, мозкова атака тощо).

Отже, творчість є універсальним механізмом, який охоплює все життя і сприяє розвитку людини. Через творчість людина пізнає себе і навколишній світ, при цьому змінюється сама і змінює все навколо, створює самобутні духовні й матеріальні цінності.